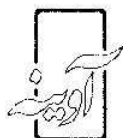

تذهیب

کتابی به تاریخچه تذهیب

از دیباز تا دوران قاجار

گردآوری و تألیف: د. حمیدرضا نیازی

ARMIN PUBLICATION

نشر آینه

سرشناسه: دکتر محمد رضا نیاز - ۱۳۵۴ -
عنوان و نا پدیدآور: تذهیب: نگاهی به تاریخچه تذهیب (از دیرباز تا دوران قاجار)/گردآوری و
تألیف محمدرضا نیاز
مشخصات نشر: تهران: نشر آوین، ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری: ۱۰۰ ص: ۱۰۰، ۱۰۰ ورق
شابک: 96460-1-8-300-280
وضعیت فهرست نویسی: قیفا
موضوع: تذهیب -- ایران -- تاریخ
موضوع: تذهیب -- ایران -- تاریخ -- آشنایی و
رده بندی کنگره: ۱۳۹۴ ت ۴۱۹/ND۲۲۴۱
رده بندی دیویی: ۷۰۰/۴۸۲۹۷۱
شماره کتابشناسی ملی: ۳۹۰۹۷۵۱

نام کتاب: نگاهی به تاریخچه تذهیب (از دیرباز تا دوران قاجار)
گردآوری و تألیف: محمدرضا نیاز
ناشر: آوین
گرافیک و آماده سازی: آتیه نشر آوین
شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه
قیمت: ۱۲۰۰۰۰ ریال
نوبت چاپ: اول - ۱۳۹۴
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۴۴۶۰-۱-۸
تلفن پخش: ۰۹۱۹۲۲۴۲۰۱۷
avinehpub@gmail.com
www.avinehpub.ir

فهرست

۹	پیش گفتار
۱۵	تعریف تذهیب
۱۷	بررسی تاریخیچه طراوت نقوش و نقش‌های سنتی
۲۱	بررسی ویژگی‌های نقوش در هر یک از ادوار تاریخی
۲۷	نقوش سنتی
۳۳	پیشینه تذهیب
۳۵	مکتب‌های تذهیب و آرایه‌های آن‌ها
۳۶	مکتب سده‌های نخست (صدر اسلام) و آرایه‌های آن
۴۳	مکتب سلجوقی و آرایه‌های آن
۵۵	مکتب دوره مغول (ایلخانان و ممالیک) و آرایه‌های آن
۷۰	مکتب آل جلایر و آرایه‌های آن
۷۱	مکتب تیموری و آرایه‌های آن
۷۷	مکتب صفویه و آرایه‌های آن
۸۳	مکتب افشاری، زندیه و قاجار و آرایه‌های آن‌ها
۸۵	مروری بر کتاب آرایه و هنرهای وابسته به آن
۸۸	مختصری از کتاب آرایه در جهان
۸۹	کتابت و کتاب آرایه در تمدن ایرانی و اسلامی
۹۰	مهارت‌های کتابت و کتاب آرایه
۱۰۲	فهرست نام مذهبیان
۱۰۴	منابع

پیش گفتار

پرفسور ارتور ایلم پوپ:

((هنر ایران یکی از مهم‌ترین پدیده‌های تاریخ است. هنر، گویی اساسی‌ترین مشغله مردم ایران زمین بوده است. نبوغ مردم ایران در هنرهایی که تزئینی نامیده می‌شوند، یعنی هنرهایی که اثرشان در زیبایی نقش و گویایی از طرح است، جلی یافته. ایرانیان در تمام ادوار، این عشق به تزئین را حفظ کرده‌اند و با مهارت کامل و ابداع فراوان هنر خود را جلوه بخشیده‌اند))

هنر ایران تجلی ذوق و اندیشه و معرفت ناب انسانی است که همواره از چشمه زلال و جوشان اشراق و عرفان ایران زمین سرچشمه شده است. تذهیب هنر سنتی و اصیل صفحه آرایی ایرانیان است. هنری مقدس که اشکال آن تجربیدی و انتزاعی و زاینده فکر و اندیشه ماندگارند. هنر از دیرباز در خدمت قاب کردن نگارگری و خوشنویسی قرار داشت. کن‌یا تحولات شگرفی که به خود دیده، به عنوان هنری مستقل مطرح است. برخی سنت گرایان بر آنند که در هر یک از ادیان متناسب با چگونگی تجلی امر قدسی، هنری قدسی می‌تواند شکل گیرد. در مسیحیت امر قدسی در صورت انسان حلول کرده، چنانکه قرآن کریم نیز حضرت مسیح را کلمه الله خوانده است، از این رو شمایل نگاری هنری قدسی است. در اسلام کلمه الهی به صورت کتابت

نازل گشته، از این رو خوشنویسی و تذهیب هنری مقدس است. سنت گرایان خوشنویسی و تذهیب را تلاشی برای جبران غیاب پیام و تدام بخشیدن به حضور او به وسیله انعکاس پیام وحی نبوی می‌دانند. بنابراین آگاهی یافتن از اخذ و اقتباس‌هایی که از هنر ساسانی و بیزانسی صورت گرفته است، منشاء هنر قدسی تذهیب را آشکار نمی‌کند. زیرا فضای معنوی حاکم بر این هنر که چیزی جدا از مواد و مصالح آن است محصول الگو پذیری‌های ظاهری نیست بلکه از الهام روحانی سرچشمه گرفته است.

ممچنانکه عرفان تعمق در انفس است. هنر قدسی نیز تعمق در آفاق است. در پرتو این بینش معنوی، تمدن اسلامی نگاره‌ها و آرایه‌های باستانی تمدن‌ها، پیشین را با تلفیقی تازه به کار بسته است.

((شهاب الدین سرورددی)) در یکی از نیایش‌های خود، باری تعالی را صاحب دایره نظام می‌راند که همه دوایر از آن نشأت می‌گیرد و همه خطوط به آن منتهی می‌شوند. ((بورکهارت)) نیز نقش‌های هندسی هنر اسلامی را نشان دهند ((وحدت ترکثت)) و ((کثرت در وحدت)) می‌داند. مارتین لینگز، اسلام شناس آلمانی، نیز با استفاده از رمزگشایی دوایر متحد المکز خانه حکمت نقوش تذهیب‌های قرآنی را تجلی گرسه راز وحی، ظهور و رجعت معرفی می‌کند.

در تذهیب رنگ‌ها نیز معنایی متناهی می‌یابند. طلایی رنگ نور و نماد اشراق آگاهی بخش الهی و مناسب اسم ((عالم)) و ((منور)) است و در میان رنگ‌های تذهیب نخستین حرکات را دارد. رنگ آبی نیز بعد از نیمه سده چهارم به تدریج در سرزمین‌های شرقی جهان اسلام بر رنگ‌های سبز و سرخ برتری یافت و هرگز از طلایی شد و در سرزمین‌های غربی قلمرو نیز در مرتبه دوم، پس از طلایی ماند. آبی رنگ آسمان است که پسان رحمت لایتناهی الهی همه چیز را فرا گرفته و نیز رنگ دریا است که تعالی آسمان است، پس با اسم ((رحمان)) و ((محیط)) تناسب دارد. سردی رنگ آبی و طلایی همان‌گونه که در محراب‌ها حضور قلب مومن را بر هم نمی‌زند، در تذهیب‌های قرآنی نیز او را به تلاوت آیه‌ها و تأمل در آیه‌ها دعوت می‌کند.

از نظر سنت گرایان در تذهیب افزون بر نقش و رنگ، فضا نیز کارکردی قدسی دارد. فضای دو بعدی این هنر نشان می‌دهد که هنرمند نه تنها در پی تقلید از عالم جسمانی نبوده بلکه با ساختن بُعد متعالی، عالم خیال یا صور معلقه را نمایانده است در حالی که از منظری دیگر این خصیصه می‌تواند نا آگاهی از قواعد سه بعدی سازی تلقی شود. فضاهای خالی در اسلیمی‌های تذهیب را می‌توان از دو دیدگاه بررسی کرد. از دیدگاه منتقدان هنری، فضای خالی از یک سو تاثیر بصری طرح را تکمیل می‌کند و بر تمامیت طرح تاکید دارد و از سوی دیگر به صورت زمینه کار جلوه می‌کند. اما سنت گرایان فضای خالی را در خوشنویسی و در نقش‌هایی اسلیمی حاصل نگرش معنوی به «فقر» می‌دانند که همچون خالی بودن نمونه وار مسجد تداعی کننده حضور الهی است.

فضای خالی بر سبقت گذرا و موقت اشیای مادی تاکید می‌کند، اما نه چندان که وضعیت عالم ماده را به کلی انکار کنند. ترکیب فضای خالی با فضای پر، «تجسم» و «وحدت در کثرت» است. تذهیب در ابتدا به عنوان مکمل خوشنویسی شروع شد و بدان مقامی والا بخشید؛ چون خوشنویسی در اسلام کار ثواب محسوب می‌شد.

به عقیده ایرانیان قدیم حضرت علی (ع) بود که اولین بار به تذهیب قرآن دست زد و بسیاری از مرادفات والا مقام در قرون بعد این کار مقدس را دنبال کردند. کارگاه‌های تذهیب درباری را مذهبانی بود که گرانترین مواد مورد نیاز آن‌ها، از طلا و لاجورد تا مرغوبترین کاغذها تدارک دیده می‌شد.

قرآن‌های نفیس کارگاه‌های سلطنتی، مخصوصا آن‌هایی که در سی جزء و در قطع بزرگ بودند به مساجد و یا زیارتگاه‌ها اهدا می‌شد و در آن جا فقط متولسی را رخصت دست زدن به این هدایا به سبب ارزش والایشان بود. تذهیب که کاملا دو بعدی بود در کمال خود با خصوصیات تزئینی مورد نظر هنرمندان مسلمان هم خوانی و هم سازی داشت. این هنرمندان حتی پیچیده‌ترین طرح‌های انتزاعی را می‌توانستند بدون موانع فنی و مکانیکی روی کاغذ اجرا کنند و از این رو تذهیب به گونه تام هنری جلوه یافت به طوری که اصول

و طرح‌های سایر هنرها نظیر سفالگری گچ‌پسری، حجاری، فلز کاری، نساجی و قالیبافی را نیز در شمول خود گرفت. اسلیمی‌های قرآن‌های دوره سلجوقی توان و حوزه وسیع‌تری از نقش را نسبت به بشقاب‌های زرین فام به نمایش گذاشتند.

سرنگاره‌ها و سرفصل‌های عهد تیموری به لحاظ ظرافت و ملاحظت و پیچیدگی از زیباترین کاشی‌های مینایی قراقرز رفتند و بعضی از سرنوشت‌های دوره صفویه از نظر درخشندگی و تابندگی بر قالی‌های این عهد به‌یاد می‌آیند. بر همین سیاق تذهیب نه تنها از برای خویشتن خانه‌ش سزاوار اهمیت است بلکه اهمیت آن در بینشی است که به سایر عرصه‌ها امداد کرده است. تذهیب برای مورخ هنر در حوزه توجهی خاص است چون کتاب‌ها نسبت به سایر آثار و صنایع دستی، اغلب برای قلم و تاریخ هستند و تعدادی از صفحات پایانی آن‌ها جایی برای نام نه‌ش خانه سلطنتی یا کارگاه را دارند. بی تردید نقوش اسلیمی و ختایی به‌عنوان تفکر شعری اسلامی است که از یک سرچشمه فیض گرفته شده. این جلوه همان شجره طیبه است که در فضای قرآنی افشانده شده‌اند. گاه آن در اینجا به صورت سمبولیک و پراز و رمز و از طبیعت مجرب پرداخت می‌شوند و به تدریج صورت هندسه روحانی یافته و مظهر هدایتی عالم می‌گردند. سرچشمه مادی اسلیمی مأخوذ از اسلام و ختایی طائر همان تاک (مو، درخت انگور) است. تاک درختی است که بی‌آنکه از هر درختی مظهر عشق و راز و رمز کثرت عالم وجود بوده است.

تذهیب هنری کاملاً انتزاعی است زیرا که تمامی نقش‌های آن توسط هنرمندان دوره‌های گذشته تاکنون از دل خلاقیت با توجه به برداشت‌های شخصی هنرمندان دوره‌های مختلف انجام گرفته و آن چنان انتزاعی است که منشأ طبیعی آن معلوم نمی‌شود. برای مثال طرح‌های اسلیمی را که هنرمندان در حالت‌های مختلف در طرح‌های خود به کار برده‌اند، همانند طبیعی ندارد. طرح‌های اسلیمی نسبت به ختایی انتزاعی‌تر هستند.

تذهیب اگر چه شروع حیات خود را با کتاب آرایی آغاز کرد و طی قرن‌های متمادی همچنان وابسته به کتاب آرایی بوده اما رفته

رفته با کوشش هنرمندان معاصر این رشته امید است که حیات خود را به صورت مستقل و به شکل یک هنر ناب ایرانی اسلامی ادامه دهد تا کوشش سالیان هنرمندان گذشته بی ارج نماند.

در بررسی روند تکاملی هنر تذهیب، با توجه به این که این هنر با کتاب آرایی و فنون مربوط به آن آغاز شده است، مروری مختصر بر فنون کتاب آرایی و هنرهای وابسته به آن ضروری خواهد بود. همچنین از آن جا که تعالی جایگاه این هنر، به خصوص در دوران معاصر جز با مطالعه و درک تاریخچه آن ممکن نیست باید روند تحریر آن را از ابتدای پیدایش تاکنون مورد بررسی قرار داد.

همان طه که اشاره شد تذهیب در ابتدا با کتاب آرایی و تزئین قرآن کریم آغاز شد. هر چند که در زمان ساسانیان نیز نشانه‌هایی از تزئین نسخه‌های خطی وجود دارد و نمونه آن را می‌توان در کتاب مقدس مانویان ارزنگ که توسط مانی تزئین گردیده، دید. اما هنر کتاب آرایی در زمان ساسانی به افول گذارده بود و با نفوذ اسلام در ایران حیاتی تازه یافت. اولین کردن قرآن‌ها، در دوره‌های اسلامی رشد این هنر را به همراه داشت.

در هنرهای اسلامی بیشتر آن بحث از هنرهای پیشین ماده قرار گرفته که جنبه تجریدی و سمبلیک داشته است. نظیر نقوش هندسی و اسلیمی در تذهیب که ماده آن جدا از حجاری‌های دوران ساسانی است. در قرن‌های هشتم، نهم و دهم شکل‌ها کامل‌تر شدند و کمتر از شکل‌های هندسی استفاده شد. چنان که شکل تکامل یافته اسلیمی و گونه‌های آن و شکل‌های مختلف گاه‌های ریبها را در سرلوحه‌ها و شمشه‌های نقش یافته بر صفحه‌های نخستین قرآن‌ها و سرلوحه‌ها می‌توان دید.

در اواخر دوره صفویه هنر و صنعت ایران از رشد خود باز ایستاد و در دوره‌های افشاریه، زندیه و قاجاریه صنایع به کلی مورد غفلت واقع شدند. در اغلب شهرها فقط اندک حمایتی از هنر می‌شد که اگر این اندک حمایت نیز وجود نمی‌داشت هنر و فرهنگ ایران می‌رفت تا به بوتۀ فراموشی سپرده شود.

ارتباط ایران در این دوران با کشورهای اروپایی نیز بی تاثیر نبوده

چنانکه در این دوره نقاشی اروپایی مابی در ایران رشد شایانی می‌کند و هنرمندان اکثراً جذب هنر اروپا شده و رفته رفته هنر خود را به فراموشی سپردند. اما با این همه، جریان تکاملی تذهیب قطع نشده و به آهستگی به حیات خود ادامه داد و با تمام مشکلاتی که در راه گسترش هنر تذهیب وجود داشته است، هنرمندان سخت کوش و با ایمان این مرز و بوم برای نگاهبانی از این هنر زحمات فراوانی کسب کرده‌اند.

در دوران معاصر هنر تذهیب به دو صورت انجام می‌گیرد:

۱- تذهیب در هنر کتاب آرایی

۲- تذهیب به مثابه یک اثر هنری مستقل که بیان کننده احساس هنرمند است.

امید که کتاب حاضر نیز بتواند با مروری مختصر بر تاریخ پُر فراز و نشیب تذهیب در هنر ایران، در راه تعالی این هنر ارزشمند در دوران معاصر نقاشی هر چند کوچک ایفا کند و هنرمندان معاصر بتوانند با بهره‌گیری از تلاش‌های انجام شده برای تعالی این هنر چه از نظر نقوش و رنگ و چه از لحاظ ترکیب بندی و اجراء آثاری با ارزش و خلاقانه ارائه نمایند تا بتوان شاهد تحولی ارزشمند و آگاهانه در این هنر بود.

محمد رضا نیازی